

Font Zsuzsa – Keserű Bálint

APOKATASZTASZISZ FELÉ HAJLÓ SZENTHÁROMSÁG TAGADÓK

A végül minden teremtmény eredeti, paradicsomi állapotba való visszatéréséről szőtt álmok mögött – és végső soron az ilyen elméletek mögött is – egyszerű érzelmi reakciókat találunk. Rendkívül gazdagon maradt nyomuk korai vallási iratokban, de két évezred folklór- és irodalomtörténetében is. Csak egyik a sok közül a pokolbéli utazásoknak az a változata, ami az utazó megütközésével, megrendülésével s néha a kárhozat mechanizmusának valamely reformjával végződik. A legkorábbiak közé tartozik *Pál apostol apokalipszise*, ott is a pokol-fejezet záróképe: a szenvedők közé leszálló Krisztus a panaszkodva könyörgőket megszanja, egy éjszakát és egy nappalt ad felüldülésül, a vasárnapot.¹ A *Karamazovok* írója ilyenek nyomán alkotta meg – vagy tényleg, ahogy írja, vette át egy kolostori kódexből – az Úristen trónusánál zokogó Mária képét, aki a pokolban látott szenvedőkért könyörög. Mint emlékezünk, neki sikerül a heti egy nap helyett évenként szent fia halálának napjától, nagypéntektől pünkösdig tartó kínszás-szünetet kialakudnia. Hasonló tárgy fölbukkan a 2. századi keresztény Szibilla-könyvekben, századokon át görög és szláv legenda-balladáknban, s gazdag szakirodalom teszi hozzáférhetővé az ilyen szövegeket – és freskó/ikon-ábrázolásokat. Egy bajor akadémiai előadás meggyőzően húz egyenes vonalat a „vor-theologische” spekulációktól a kortárs Kazantzakisz késői költészetéig (élete végén írt könyve, az *Üzenet Greconak*).² „Belém villant a bűnös, vagy talán háromszor szent gondolat, hogy eljön egyszer a tökéletes megváltás kora, hogy a pokol lángjai kialszanak, s a tékozló fiú, a sátán az égbe emelkedik, s kezet csókol az Atyának...”.

Aki magyarul akar írni az apokatasztaszisz pantonról, a mindenek visszatérése tanáról, annak megkönnyíti a dolgát, hogy megjelent Hans Urs von Balthasar két tudós könyvének gondos fordítása. Balthasar azonban Európa protestáns felének jelenségeit és az egész korai újkort mellőzi. Ezt programosan teszi, egy kiegyensúlyozó párbeszéd idézése után írja: „ezzel a bölcsességgel kihunynak az apokatasztaszisznak mindazok a fényei, amelyekkel jónéhány író, különösen az oroszok és Dosztojevszkij számos alakja megpróbál megigézni bennünket, s amelyekkel számos (elsősorban protestáns) teológus is játékot üz”.³ A reformáció utáni két évszázad

¹ *Apokalipszisek*, kiad., ford. ADAMIK Tamás, Bp., 1997 (Apokrif iratok), 93–95.

² Leopold KRETZENBACHER, *Versöhnung im Jenseits. Zur Widerspiegelung des Apokatastasis-Denkens in Glaube, Hochdichtung und Legende*, München, 1971.

³ Hans Urs von BALTHASAR, *Mit szabad remélnünk? – Apokatasztaszisz*, Bp., 2006, 69.

áll viszont a középpontjában a svájci Staehelin gazdag szöveggyűjteményének, Schmidt-Biggemann műve az idő problematikájáról szóló fejezetének és Daniel P. Walker alább fölhasznált könyvének.⁴

A spiritualista áramlatok medrébe tartozónak számító restitutio omnium rerum és az antitrinitáriusság találkozásának néhány esetét próbáljuk itt bemutatni. Johann Wilhelm Petersen (1649–1727) egy művéből vesszük fő anyagunkat. Ő nem volt igazán jelentős, eredeti gondolkodó, de már évekkel 1700 előtt fontosnak tartotta, hogy a maga és felesége chiliaszta nézeteinek és írásainak igazolására visszatekintő történeti áttekintést adjon.⁵

Nagy irodalma van annak, hogy a Petersen házaspár hogyan fedezi föl újra a maga és tulajdonképpen az egész kontinentális protestantizmus számára a minde- nek helyreállítása Órigenész⁶ óta hol lappangva, hol felszínre jutva sokakat vonzó gondolatát. Arról maguk vallanak később, önéletírásaikban, hogy a brandenburgi kamarai elnök, Dodo von Knyphausen juttatta el hozzájuk 1697-ben Jane Leade (1623–1704) kéziratát, ami az angol Philadelphiai Szövetség üzenete is volt. A német nyelvterületen kardinális – egy teljes vallásfilozófiai koncepció közép- pontjába kerülő – elképzelés annyira új volt a pietizmus és a Thomasius-féle előfelvilágosodás sodrában is, hogy Petersen fontosnak tartotta az öskereső filoló- giai munkát, aminek első gyümölcsét még 1698-ban kiadták, hogy aztán 1700 és 1710 között három fólió kötetben a *Mysterion apokatastaseos panton. Das ist: Das Geheimniß der Wiederbringung aller Dinge...* 'Pamphilia' álhelynév föltünteté- sével (= Offenbach) megjelenjék. A peterseni apokatasztaszisznak ez a három kötet maradt a fő dokumentuma. A 'mindenek visszatérése'-tannak világszép-meghatározó szerepet szántak, a gondolat hódítása szempontjából azonban a 'műfajválasztás' – úgy tűnik – egyszerre volt előny és hátrány. A tudós világban előny volt (s az utókor számára nagy érték) az alapos okfejtés-sorozat és a dokumentumáradat, de talán ez lett az elindító munka hátránya is: szélesebb körben nem voltak tömegesen ter- jeszthetők a vaskos fólió-kötetek. Föltételezhetjük, hogy ezt igyekeztek pótolni Pe- tersenék kisebb, néha füzet-méretű kiadványokkal és nem utolsó sorban a Leibniz biztatására és közreműködésével átírt latin eposszal, az *Uraniasszal*.⁷

⁴ ERNST STAEHELIN, *Die Verkündigung des Reiches Gottes in der Kirche Jesu Christi. Zeugnisse aus allen Jahrhunderten und allen Konfessionen*, Basel, 1951–1967. WILHELM SCHMIDT-BIGGEMANN, *Philosophia perennis : historische Umriss abendländischer Spiritualität in Antike, Mittelalter und Früher Neuzeit*, Frankfurt am Main, 1998.

⁵ Az 1696-ban megjelent *Nubes testium veritatis* nem könyvritkaság (az OSZK is őríz példányt).

⁶ Nincs itt hely arra, hogy a kora újkori Órigenész-recepció gazdag irodalmát fölidézzük, csak Dieter BREUER legújabb tanulmányát említjük most: *Der bekräftigte Origenes = Heterodoxie in der frühen Neuzeit*, hg. Hartmut LAUFHÜTTE, Michael TITZMANN, Tübingen, 2006 (Frühe Neuzeit, 117).

⁷ Nem lehet eléggé sajnálni, hogy máig nem írtuk át és nem adtuk ki azt a hangszalagot, amin Szörényi László tolmácsolta és magyarázta – a József Attila Tudományegyetem régi magyar irodal- mi tanszékén tartott szemináriumokon – az eposz teljes szövegét.

A hatásnak ezek a korlátozottságai fölértékelik, ami szűkebb térségünkben történt. A Petersenek munkásságának mostani földolgozottsága szerint⁸ igazán jelentős, egyházi és világi híveket is megnyerő hatásról, ami aztán a publikációs párbajon túl zsinatokat, pereket hív életre – csak az erdélyi százszok körében tudunk.⁹

A görög címmel ékes, nehezen áttekinthető korpusz első kötetének¹⁰ fő része fiktív párbeszéd Philaletha és Agathophilus között. A dialógus-labirintusból egy kis részt ragadunk ki, ahol valami időrend fölfedezhető, évezredes ugrással Órigenésztől Taulerig, majd a reformáció balszárnyához tartozókig, akik közül Hans Dencket méltatja (I. 83–84), majd Postel híres *Clavis absconditum*át idézi Petersen. Aztán már a kortársak következnek: Franciscus Mercurius van Helmont és „eine Gräffin aus England”, azaz Anne Conway, aki a Cambridge-i platonista körnek és a sulzbachi hebrológusoknak a hatása alatt lett nevezetes filozófus-író (I. 84–87). Itt és később ismételtén foglalkozik a holland–angol Petrus Serrarius írásaival és hatásukkal meg a hírhedt profetissza, Antoinette Bourignon munkáival. Legrészletesebben Jane Leade-et mutatja be (I. 88–100), akinek akkorra már majdnem minden írását lefordították németre, és aki a 'philadelphiai szövetség' képviselőjének számított, amely társulat német tagszervezete a frankfurti korai pietistákat is befogadta.¹¹ (Leade-re és a mellé szerző- és vezértársul szegődött tudós orvosra, John Pordage-ra ismételtén hivatkozik a Petersen-házaspár, mint olyanokra, akik chiliaszta meggyőződésükben megerősítették, a mindenek visszatérése és az örök evangélium gondolatában pedig inspirálták őket.)

Ebben a kontextusban fordul elő először, hogy erős főnntartással fog hozzá Petersen egy szerző bemutatásához – és ez ismert antitrinitárius. Az altdorfi orvos és filozófus professzort, Ernst Sonert idézi meg, illetve az ő *Demonstratio theolo-*

⁸ Alaposan földolgozott mindkettőjük munkássága 1692-ig: Markus MATTHIAS, *Johann Wilhelm und Johanna Eleonora Petersen. Eine Biographie bis zur Amsenthebung Petersens im Jahre 1692*, Göttingen, 1993 (Arbeiten zur Geschichte des Pietismus, 30). A feleségről Ruth ALBRECHT írt könyvet (*Johanna Eleonora Petersen: theologische Schriftstellerin des frühen Pietismus*, Göttingen, 2005 (Arbeiten zur Geschichte des Pietismus, 45), önéletírását pedig Prisca GUGLIELMETTI adta ki: *Leben, von ihr selbst mit eigener Hand aufgesetzt*, Leipzig, 2003.

⁹ Andreas Teutsch, a százsz királybíró az 1720-as években olyan értelmiségi-lelkészi kör megalapítója, amelynek tagjai a mindenek helyreállítása tanát vallják. FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, 2001, 112–131.

¹⁰ Minden jel szerint egyetlennek gondolt kötet volt ez 1700-ban, felesége két évvel korábban megjelent *Ewiges Evangelium*át és saját, sok száz oldalas dialógusát tartalmazza meg néhány kisebb traktátust. A további kötetek valójában vitairatok gyűjteményei. – A több ezer főlíó oldal terjedelmű, többnyire darabonként lapszámozott, mutató nélküli anyag áttekintésének az is árt, aminek az itt következőkben most hasznát vesszük. Az ti., hogy olyan szerzőket, műveket, röpiratokat, leveleket is földéző, és nagyobbrészt szövegszerűen is idéz Petersen, ahol tényleg előfordul utalás a Wiederbringung tanra, de akiknél ez legtöbbször periférikus, mellékes téma.

¹¹ Kétségbe szokták vonni, hogy ilyen társaság egyáltalán létezett, működött Németföldön. Mi elégedjünk meg azzal, hogy Petersen sehohol nem írta ki nevét a *Mysterion* első kötetében. A címlapon, s az előszavakban is az *ein Zeuge Gottes und seiner Wahrheit*, de inkább a *Mit-Glied D. Ph. G.*, tehát *Mitglied der Philadelphischen Gesellschaft* „szerzői név” szerepel (s már az 1690-es években is sokszor így).

gica et philosophica quod aeterna impiorum supplicia non arguant Dei iustitiam sed potius iniustitiam című művét.¹² A beszélgetés azt a látszatot igyekszik cáfolni, hogy a Wiederbringung-tan kitárja a kaput Socinus hívei előtt (der Socinisterey Thür und Thore eröffne). Agathophilus arra utal, hogy a sociniánusok az istentelenek lelkének-testének megsemmisülésében hisznek, „amit sem én nem hiszek, sem a Wiederbringung-tan követői”. Csak abban van a szerző Sonerrel egy véleményen, hogy „az elkárhozottak büntetése nem lehet örök, ha az lenne, az Isten igazságatlanságát bizonyítaná” (I. 101). Kissé naivul teszi hozzá: „ez a szekta bizonyosan elhagyja a lelkek megsemmisüléséről való vélekedését, ha tagjai a mi mostani igazságunkat meghallják és olvassák”. Soner 1654-ben kiadott traktátusát tehát Petersen könyvének tárgya szempontjából konstruktív bizonyágnak tartja – a jelzett megszorítással – anélkül, hogy itt utalna arra, ami leginkább zavarhatta, hogy ti. szociniánusok, unitáriusok nem lehettek az ő igazságának tanúi, velük alapvető krisztológiai vitái voltak.¹³

Csak exkurzusként említsük meg itt, hogy Leibniz tervezte Soner írásának kiadását, s előszót is írt hozzá. Az edíció azonban nem jött létre, a *Vorrede* kézirat pedig évtizedek múlva került csak elő, s Lessing adta ki 1773-ban, terjedelmes fejtegetés kíséretében.¹⁴ Irodalom- és filozófiatörténeti összefoglalásokban évtizedek óta rögzült Lessing beállítása a nagy filozófus-előd igazáról, a Soner-i elgondolás tarthatatlanságáról.¹⁵ Föltétlenül fölmerül minden olvasóban, hogy vajon miért akarta kiadni Leibniz a *Demonstratiót*. Nyilvánvaló, hogy valamilyen pozitív érdeklődést (és aktualitást) is jelez a szándék. Az ellenérvés pedig annak a skolasztikus módszernek, szillogizmusokkal való bűvészkedésnek szólt, amit az egykori altdorfi professzor elemzésében, s még inkább a neológus kortársak buzgólkodásában jellemzőnek talált a költő.

Leibniz vélekedését illetően más megközelítés is lehetséges, ha elfogadjuk Allison P. Coudert érvelését. Ő 1701-től határozott változást diagnosztizál Leibniznél Michel Fichant-ra hivatkozva, aki szerint már ekkor kvázi-origenizmus tapasztalható újabban előkerült Leibniz írásokban, s már itt föltételezik Petersen befolyását.¹⁶ Az egyetemes üdvözülés doktrínájának elfogadása felé

¹² Az írás csak posztumusz jelent meg egy gyűjtökötetben: *Fausti et Laelii Socini, item Ernesti Soneri tractatus aliquot theologici*, [Amszterdam], 1654. Új kiadása: Tadeusz BIEŃKOWSKI, Lech SZCZUCKI (ed.), *Archiwum historii filozofii i myśli spoteczney*, 2 (1957), 159–199. 1631-ben hollandra fordították: *Bewys dat de Straffen der Verdönten nit oneyndig sullen zyn.* – Ismertetését ld. pl. Siegfried WOLLGAST, *Philosophie in Deutschland 1550–1650*, Berlin, 1993, 404–407, 410–411.

¹³ Johann Wilhelm PETERSEN, *Lebens-Beschreibung*, s. l., 1719, 277, 278, 303–304. – Az altdorfi professzort a *Mysterion* 2–3. kötetében – úgy láttuk – nem említi többé.

¹⁴ *Leibniz von den ewigen Strafen* = G. E. LESSING, *Gesammelte Werke*, 7., ed. P. RILLA, Weimar, 1968, 454–488, itt 459–461: Leibnitii praefatio.

¹⁵ Lessing averziója mai szemmel nézve is érthető, éppúgy mint a költő türelmetlensége, amikor a kettős kimenetről kiújult skolasztikus vita *Spitzfindigkeiten*jeit ostorozza; s jellemző, hogy ugyanezt a kifejezést használja a konzervatívabb Morhof is. Vö. Lessing, *i. m.* 158–159, 11. jegyzet.

¹⁶ Legnyíltabban az általunk most tárgyalt Petersen műről írt anonim publikált recenzióban. Ld. Michel FICHANT, *Ewige Wiederkehr und unendlicher Fortschritt: Die Apokatastasisfrage bei Leibniz*, *Studia Leibniziana*, XXIII (1991), 137–140.

azonban a döntő lépést egy 1706-ra tehető följegyzésben látják, amit Petersen neki írt levele ver-zóján fedeztek föl (s ami talán az eposzírásra tett javaslat fogalmazványja).¹⁷

Petersennek pályája során pozitív élményei is voltak sociniánusokkal való találkozásokról; több szelíd térítésről is beszámol, ami nem mindig jelentett kon-fesszióváltást, hanem élete késői szakaszában éppen a képviselt Wiederbringung tanítással való vigasztalás sikerét. Egyik esetéről jegyzi föl: „ott voltam egy nagy ember betegágyánál is, aki a sociniánusokkal egy hiten volt, és az istentelenek meg-semmisülésében való hitre is hajlott. Amikor az ellenkezőjét meghallotta tőlem... biztosított arról, hogy azoknak a sorába szeretne tartozni, akik az egyetemes meg-igazulást teszik magukévá.”¹⁸ Lübecki éveiben különösen drámai módon találko-zott egy Krisztus istenségét tagadóval. A fiatalembert istenkáromlásért bezárták, és Petersen, a fiatal pap vállalta lelki gondozását; meggyőződött, hogy nem rosszin-dulatú visszaeső, Paradisgärtleint olvastat vele, és meggyőzte. Petersen leveleket is írt az elítélt élete megmentéséért – hiába.¹⁹ Az eset nagy visszhangot váltott ki, mint a birodalom utolsó, ilyen váddal fogant kivégzése. Gottfried Arnold nemcsak az eseményről számol be, ő adta közre Petersen vonatkozó leveleit is, melyekben amellet érvel, hogy a szentháromság-dogma tudomásul nem vétele nem főbenjáró bűn, hanem tévedés.²⁰

A peterseni *Mysterion* gazdag adattárában nem találtuk néhány idetartozó szerző és művei nyomát. Ilyenek következnek.

Dirk Rafaëlsz Camphuysen (1586–1627) a kiváló holland grafikus és köl-tő személyében az örök kárhozat tanítása ellen lázadó gondolkodóval találkozunk, akit a dordrecht-i zsinat szigorú ortodox predestinációs irányvonala súlyos vallási válságba sodort. Érdekes módon Socinus és követőinek írásai mutattak kiutat szá-mára. Életében nem publikált, halála után négy évvel közreadott levéltöredéke őrizte meg nyilatkozatát, hogy „Socinus néhány Krisztusi parancs interpretációjában té-vedett ugyan, de ... a keresztény vallás összeomlását akadályozta meg szerintem azzal, hogy a fabulált végtelen pokoli kínok sötétségén keresztüllátott.” *Van den Stant der Dooden en Straffe der Uerdoemden, nae dit Leven* címen²¹ fönmaradt e tárgyban egy traktátusa is, ezt sokan máig rakóvi kiadványnak tartják.²²

¹⁷ Coudert érvelését a *Leibniz, mysticism and religion* c. kötetből idézzük (Dordrecht, 1998, 58–62, 78–80), de a főbb adatokat már évtizedekkel korábban felsorolta Max ETTLINGER, *Leibniz als Geschichtsphilosoph*, München, 1921.

¹⁸ PETERSEN, *Lebens-Beschreibung*, 303–304.

¹⁹ Uo., 66–69.

²⁰ Gottfried ARNOLD, *Unpateyische Kirchen- und Ketzer-Historie*, Frankfurt am Main, 1700, II, 484–485. Összefoglalása: MATTHIAS, *i. m.*, 138–139.

²¹ „Gedruckt int Jaer 1631.”, egy – föltehetőleg a holland cenzúra megtévesztésére rakóvi nyom-dahelyet föltüntető – gyűjtemény darabjaként.

²² Végleg hamis helynevű nyomtatványnak nyilvánította: Alodia KAWECZKA GRZYCZOWA, *Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego in Sternackiego*, Wrocław etc., 1974, 275, Nr. 299a.

A kialakult zűrzavarban ő kielégítő megoldásnak találta, hogy az istentelenek arányos, véges büntetés után megsemmisülnek.²³ Leszek Kołakowski híres művében külön fejezetet kapott Camphuysen, mint a „nem-konfesszionális evangéliumi kereszténység” reprezentánsa.²⁴ Soner előbb bemutatott könyvét is Camphuysen fordította hollandra, így logikus, hogy Sandius bibliográfiája minden fontos munkáját föltünteti.²⁵

Azt a két esetet, amikor valaki magáévá teszi Socinus elképzelését a gonoszok haláluk utáni megsemmisüléséről (s így az örök kárhozat dogmájának tagadásáról), nem szabad túlbecsülnünk. Se Soner, se Camphuysen nem tették közzé és nem hirdették ezt a tanítást; és talán eredetileg se volt középponti gondolat ez a vallásalapító és a lengyel testvérek egész gondolatvilágában, s végképpen eltűnt vagy perifériára szorult későbbi nyugat-európai propagandájukban. Fontosabb azokra figyelni, akik nem voltak „Sozzini-függők”.

Az antitrinitarizmussal legalábbis szimpatizáló nagy angol tudósok, Newton, Locke és barátaik kutatói fokozatosan leszoktak a 'sociniánus' minősítésről. Inkább az 'angol ariánusok' közé sorolják például William Whistont (1667–1752) is. Newton cambridge-i katedrájának örököse már az 1680-as években, diákkorában írt meditációiban fő célpontjának az örök kárhozat dogmáját tekintette, és eszményképe – mint a századfordulón oly sokaknak – a korai, apostoli kereszténység volt. Walker szerint energikus propagandájának kiindulópontja chiliazmusa, az vezeti őt ahhoz az állásponthoz is, ami „a prelude to the restitution of all things”.²⁶

Évtizedekkel visszaugorva időben, emlékeztessünk Socinus egy makacs vita-partnerére, Everhard Spangenbergre, aki haláláig 1620-ig váltakozva tanított vagy lelkészkedett németalföldi hazájában s a lengyel ill. erdélyi antitrinitárius centrumokban. Számunkra igen fontos az éppen Erdélyben időző belga 1596. május 4. és június 19. közti levélváltása: Kolozsvárról Rakówba Socinusnak *de propinqua rerum omnium restauratione* ír, s Kolozsvárra küldött levelében a lengyel testvérek vezére elutasítóan válaszol.²⁷ Tárgyunk szempontjából nagy jelentősége volna, ha előkerülnének Spangenberg „minden dolgok közeli visszahozataláról írott különös

²³ Daniel P. WALKER, *Decline of Hell*, London, 1964, 85–91. És újabban: Aart DE GROOT, *Camphuysen, der erste niederländische Sozinianer = Faustus Socinus and his Heritage*, Kraków, 2005, 285–295.

²⁴ Leszek KOŁAKOWSKI, *Świadomość religijna i więź kościelna*, 1965, kap. II, 69–135.

²⁵ Christophorus SANDIUS, *Bibliotheca antitrinitariorum*, (Freistadt 1684), Warsó, 1967, 112–114.

²⁶ Más véleményen van: Stephen D. SNOBELEN, *Socinianism and Newtonianism: the Case of William Wiston = Faustus Socinus*, 373–413. Az általunk elfogadott jó összefoglalás WALKER, *i. m.*, 94–102.

²⁷ *Epistolae Socini*, Raków 1618, 607–613, 632. János KÉNOSI TÖZSÉR, *De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania*, ed. Ferenc FÖLDESI, Szeged, 1991, 126. Karádi Pállal együtt és az apokaliptika iránt elkötelezett erdélyi antitrinitáriusok közt említi Gizella KESERŐ, *The Late Confessionalisation of the Transylvanian Unitarian Church = Faustus Socinus*, 163–188, itt 166.

szentenciái”²⁸ vagy a rakóviakkal németül és latinul folytatott viszálykodásának dokumentumai (amelyeknek gyűjteményét Sandius 1682-ben még látta!). Gál Kelemen kiemeli Spangenberg „Enyedihez hajló felfogását”,²⁹ amiről jó lenne tudni, hogy összehasonlító elemzésen alapuló minősítés vagy csak az sugallta, hogy a belga rajongónak élete során Enyedi György püspöksége idején volt csupán pár esztendei maradása konfliktus nélkül. (Socinus Francesco Puccit is az emberi méltóság alapjának tekintett egyetemes megváltás gondolatáért támadta Bázelen.)

A dolgozat első részében említett gondolathoz visszatérve: Petersen az egyházatyáktól kortársaiig vonultatja föl nem csupán azokat a szerzőket, akik megfogalmazták az apokatasztaszis-gondolatot, hanem azokat is, akik tőle eltérő úton „kevesebbig” jutottak: az örök kárhozát tagadásáig, illetve az isteni kegyelem sokakra vagy mindenkire érvényes voltának vallásáig.³⁰ A szemlében különösen fontosak azok a szerzők, akik más felekezethez tartoztak, mint a lutheránus Petersen. Ezt a stratégiát a *Mysterion* élén, a címlap verzóján olvasható latin mottó (és német fordítása) is nyilvánvalóvá teszi. Itt Celio Secundo Curione (1503–1569) *De amplitudine beati regni Dei* (1554) című művéből idézi a legerősebb részeket arról, hogy „eleinte a sátán irigysége és ravaszsága révén jött a világra a halál; az emberi nem ellensége, a hazugság atyja ellenében csak fokozatosan világosodott meg, hogy Isten országa ... széles és tágas birodalom, ahol az alattvalók száma végtelenül nagy lehet, és minden módon gyarapszik.” A *Mysterion* szövegében (I. 200–202) olvassuk, hogy „bár éppenséggel a teljes apokatasztaszis pantont nem építette föl, a korához képest csodálatos, hogy már ilyen messzire jutott.” A híres bibliai helyet: „menjete be a szoros kapun...” (Máté 7,13-14) Peter Bietenholz – sokakkal együtt – az *egykori* zsidókra vonatkoztatva mellőzhetőnek tartja és perdöntőnek a *De amplitudine* fő mondandóját. A *reneszánsz humanizmus és a megkereszteltének üdvösségének problémája* című függelékben annak bizonyítására idézi Curionet, hogy nemcsak az antikvitás derék pogányai üdvözülnek, hanem a keresztény korszak sok olyan hitetlen, akikhez nem jutott el az evangélium üzenete, ha egyistenhitűek és engedelmeskednek a természetjognak.³¹ Az „istenfélő bázeli református professzor” (Petersen így nevezi őt) éppen ezzel a tágassági koncepcióval gazdagította a leghatékonyabban Erasmus örökségét és Itáliából menekült honfitársainak – köztük az antitrinitárius eszmélkedés elindítóinak

²⁸ „habuit peculiarem sententiam de propinqua rerum omnium restauratione” – olvassuk az antitrinitárius bibliográfiában, és ez igen valószínűen önálló kiadványra utal, más és több tehát talán, mint a Socinusnak írt levél (SANDIUS, *i. m.*, 88–89.).

²⁹ Borbély Istvánra hivatkozva: GÁL Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története*, II, h. n., 1935, 512.

³⁰ Nem véletlen azonban, hogy németben az *Allversöhnung*, angolban a *universal salvation* szakmunkákban is az apokatasztaszis szinonimája szokott lenni.

³¹ Peter B. BIETENHOLZ, *Historia and Fabula*, Leiden etc., 1994, 407–415, itt 414. Vö. még 249–251, 266–269. A szerző szerint Curione határozott ebben az utolsó pontban, míg Erasmus nem volt az.

– munkásságát.³² Fontos megfigyelése az újabb magyar kutatásnak, hogy Dávid Ferencet a *Rövid magyarázat* írásakor Curione munkája is inspirálhatta, már csak azzal is, hogy a chiliizmus itt is összekapcsolódik a humanista aranykor-képzettel és a várható „második eljövétel” spiritualista értelmezésével.³³ Mindez nem biztos, hogy mellékes annak a szempontjából, hogy Ramus mellett miért Curionéra esett János Zsigmond választása egyetemalapítási tervei során.³⁴

*

Úgy tűnik, hogy a kései unitárius-racionalista gondolkodás és a philadelphia-nusok meg a Petersen-féle apokatasztaszisz között még diskurzust se érdemes föltételezni. Az egyik ugyanis a kinyilatkoztatás és az emberi értelem összhangját óhajtja bizonyítani, s egyre büszkébb az értelem sikereire, a másik viszont nemcsak a hagyományos keresztény kinyilatkoztatásra épít, hanem annak kiegészítésére, aktuális személyes revelációkkal, álombéli víziókkal. Követőik az emberiségnek szóló örömmüzenetként hirdetik tanításaikat. (Ez az angol és holland philadelphia-nusok meg a csatlakozó francia camisard-ok esetében különösen föltűnő. Az ő új vezérük, Leade asszony utóda, Richard Roach tömegrendezvényeket szervez, amelyekben szerepe van a muzsikának és a táncnak.³⁵) Mindez nem elegendő, de fontos részmagyarázata lehet annak is, hogy Petersen *Uraniasa* oratorikus fejezetekkel zárul, hogy ennek a fajta apokatasztaszisznak az adekvát folytatását sokan nem vallásfilozófiai elmélkedésekben, hanem a klopstocki eposzban, sőt Schiller *Örömdájában* látják.

Ez az apokatasztaszisz már az angliai induláskor elválaszthatatlanul összekapcsolódott az örök evangélium-eszme hirdetésével.³⁶ Így az órigenészi mellett egy másik hagyományt is élesztettek, Joachim apátét. Az ő és tanítványai „trinitárius” világmagyarázatának legforradalmibb eleme: amiképpen az Ószövetséget (az Atyáét) fölváltotta az Új, a Fiúé, úgy meghaladottá válik hamarosan az Újszövetség, és egy megíratlan, tisztán szellemi Evangélium, a Szentléleké jön el, s ez egymásra következő három világekorszakot is jelent.³⁷ – A Jelenések könyvének híres 14,6 versében az angyalnál azért „vala az örökké való evangéliom, hogy a föld lako-

³² Delio CANTIMORI, *Italiänische Häretiker der Spätrenaissance* (Bázel, 1949) A Kálvin szigorú predesztináció-tanát vitató mű gondolatmenetéről és sorsáról ld. Markus KUTTER, *Celio Secondo Curione. Sein Leben und sein Werk*, Basel, 1955, 185–198. Újabban a földrajzi fölfedezésekkel és Machiavelli hatásával is összefüggésbe hozza, Pierre Bayle-ig kíséri a *De amplitudine* sorsát Lucio Biasiori (Bruniana & Campanelliana, 15/2 (2010), 27–44.).

³³ BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1570-es évek végén*, Bp., 1995, 156–160.

³⁴ BALÁZS Mihály, *Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról*, Credo, 2008, 67–94.

³⁵ A zenetörténésznek is kiváló Daniel Walker siet megjegyezni, hogy a szervezők kapcsolatban voltak a kor angol muzsikuskörével, Purcell-lel (*i. m.*, 245–253, itt 248.).

³⁶ *A Revelation of the Everlasting Gospel-message* volt Jane Leade legnagyobb hatású röpirata 1697-ben, és a peterseni *Mysterion* első darabja: *Das ewige Evangelium Der Allgemeinen Wiederbringung Aller Creaturen...*

³⁷ Máiig használhatóan adja ezt elő Herbert GRUNDMANN, *Dante und Joachim von Fiore = Uö, Ausgewählte Aufsätze*, II, Stuttgart, 1977, 176–187.

sainak hirdesse és minden nemzetségnek és ágazatnak, és nyelvnek és népnek”; a párhuzamos hely (Máté 24,14) szerint pedig: „mielőtt eljön a vég, „Isten országának evangélioma hirdettetik majd az egész világon, bizonyságul minden népnek”. Az egyetemes hirdetésnek ez a hangsúlyozása nehéz helyzetbe hozta azokat, akik arra az intésre figyeltek volna, hogy kevesek között kell maradnia ennek a tanításnak, mert ellenkező esetben az erkölcsök lazulása fenyeget. Hogy végül a hangos propaganda kerekedett felül, arra 1730 tájáig sok tucat német és nem kevés angol meg holland nyomtatvány a bizonyság.

Címünkhöz visszatérve: az apokasztaszisz felé hajló szentháromságtagadók igazán nem sokan voltak – a minket érdeklő időszakban, a 16–17. században se. Nem is lehettek sokan olyan vakmerők, hogy a kereszténység minden egyházában alapvetőnek számító tanítások közül egyszerre kettő iránt támadt kételyüknek hangot adjanak. A reformált egyházakba születtek a legtöbben, akik itt szóba jöttek. A két nagy protestáns egyházban pedig érvényben volt a reformáció évtizedeiben gyökerező tilalom – a chiliasmus mellett éppen az apokasztaszisz ellen. Szinte magától értetődő, hogy szakadárokká vagy kiteszítottakká lettek tehát előbb-utóbb, akik erre az útra léptek. Kivételnek csak a korábbi generációkhoz tartozó humanisták számíthatnak; közéjük tartozott Celio Secundo Curione.

Zsuzsa Font – Bálint Keserű

TRINITÄTSLEUGNER MIT NEIGUNG ZUR APOKATASTASIS

Im vorliegenden Aufsatz wird zunächst die Lehre *Wiederbringung aller Dinge*, von Johann Wilhelm Petersen Ende des 17. Jahrhunderts neuüberlegt, dargestellt. In seinem zwischen 1700 und 1710 erschienenen dreibändigen Werk *Mysterion apokatastaseos panton* führt er neben Origenes und den mittelalterlichen und humanistischen Autoren der Lehre auch Zeitgenossen als Gewährsmänner auf, darunter englische, deutsche und niederländische Denker. Ausführlich wird auf Ernst Soner eingegangen, der zwar kein Anhänger der Wiederbringungslehre war, er glaubte aber auch nicht an die ewige Verdammnis (für Petersen steht er seiner Konzeption nicht fern, auch wenn Soner in Anlehnung an Socinus über das ultimative Zugrundegehen der Sünder schreibt). Die Autoren gehen in ihrem Aufsatz unter dem Aspekt der Trinität und der Verleugnung der ewigen Verdammnis auf weitere Figuren ein, die bei Petersen nicht auftauchen. Diese sind Dirk Rafaëlsz Camphuysen, William Whiston und Everard Spangenberg. Schließlich wird im Rückgriff auf Petersen festgestellt, dass das für das Werk *Mysterion* gewählte Motto ein Zitat aus Celio Secundo Curiones *De amplitudine beati regni Dei* stammt. Der aus Italien verbannte Curione war von vielen als ein häretischer Erasmianer angesehen, sein besagtes Buch verbindet chiliastische Erwartungen mit der Vision des viele in sich aufnehmenden Himmelreiches.